

Hikmet Yurdu, Yıl: 7, C: 7, Sayı: 13, Ocak – Haziran 2014/1, ss. 331 - 337

Türk İllerinde = Türkistan Çin'inde Seyâhat*

Kazım Sevinç

Sad.: Muhammet Kemalolu

Gazi Üniversitesi, Tarih Bölümü Yüksek Lisans

muhammetkemaloglu@gmail.com

Giriş

Son zamanlarda İngiliz ve Amerikalı kâşifler orta Asya'da (Tiyançin¹) dağları havâlisinde, ayrı ayrı keşifler ve tedkiklerde bulunmuştur. Bunlardan Mr.-Bay (Oven Lattimore²) dört aylık seyâhati esnasında, çöl zannedilen, bir sahada vaktiyle bir Moğol sergüzeştinin müstakil bir hükümet teşkil ettiğini gösteren izlere tesâdüf etmiştir. Bu hükümet Moğol hükümetinin (Urga³)'dan gelen casuslar elinde can vermesine kadar devam etmiştir. Bu küçük hükümet hududu dâhilinde, medeni, gayri medeni-hariçteki dünyadan hiçbir mâlumat mevcut değildir. Onlar orada her şeyden, tamamıyla tecrüt edilmiş bir halde yaşamaktadırlar.

Orta Asya'daki öz ana yurdu hakkında bize asıl kıymetli malumatı veren ve son defa Amerikalılar tarafından yapılan büyük tetkiki seyâhattir. Bu seyâhat 7900 mil uzunluğunda bir saha dâhilinde yapılmıştır. Hindistan'ın kuzey batısında (İndus-ايندوس) nehri membâları civarında bulunan (راولپنڊي-Rawalpindi⁴) şehrinden başlayan (Serinağar) (گلگت-Gilgit) ve Kaşgar'dan geçen bu tedkik yolu (Tiyan Şan) (Tien Shan) dağlarını ve meşhur (تورپان-Turfan) harabelerini takip ederek Güney Sibiry'a'daki (بیسق-Bisk) kasabasında nihayet bulur.

* Hayat Mecmuası, Cilt: IV, Sayı: 89, Ankara, 9 Ağustos 1928, s.213 - 217 (8 - 13).

¹ Türklerin asıl ana yurdu Altay, Şayan Dağları, Tiyan - Şan bölgesi olup, diğer bölgelere buralardan dağılmışlardır. Yerleşim merkezi sayısı dağlık olan bu bölgede oldukça az olup daha çok, dağlar arasındaki vadilerde ya da yamaçlarda yer almışlardır. Bölgenin önemli yerleşme yerleri Koşoykurgan, Şirdak - Bek, Atbaşı (Atbaş), Çumgal, Gulça ve Çaldivar'dır.

² Owen Lattimore (Temmuz 29, 1900 - Mayıs 31, 1989) Amerikalı yazar.

³ On beşinci asırdan on sekizinci asrın sonuna kadar iktidârda kaldılar. Dış Moğolistan'daki - Moğolistan bağımsız, Rusya'ya; İç Moğolistan'daki muhtar idâre de Çin'e bağlıdır. Moğolistan'da yaşayan Moğollar, Buda inancının Lamaizm mezhebine mensuptur. Din adamlarına "lama" adını verirler. Lamalar, tabiblik ve büyücülük de yaparlar. Din merkezleri Tibet'teki Lhasa şehri olup ikinci derecedeki dînî merkezleri Urga'dır.

⁴ Metin içindeki Osmanlıca yazımlar orijinal metinde hem latin hem de Osmanlıca harflerle yazılmıştır.

Hindistan'da Keşmir'in (كشمير) kuzeyini geçtikten sonra daima karlarla örtülü (Himalaya ve Karakurum) yüksek dağlarının bir tarafında bir kıta vardır ki Orta Asya ismiyle meşhurdur. Burada güzel dağlar arkasında korkunç sahralar ve mahsûldâr (bol ürün veren) vahalar vardır. İşte burası Türklerin vatanıdır. Batı kısmı Rus idaresi altında bir cumhuriyet olan bu aziz ülkenin doğu tarafı Çinlilerin elinde hususi bir idareye tabidir. Çince (Yeni Ayalıt يكي ايالت) manasına gelen Sinkiang-كينغ-سين ismini taşır. İlk defa Çin'den Roma'ya nakledilen İpek Yolu, (Türkistan Çini-Doğu Türkistan. MK.) ismiyle yâd edilen bu sahanın yollarını takip etmiştir.

Bu büyük ülkenin kuzey kısmından Tiyenşan ismindeki bu semâvî dağlar geçer. Bu dağlarda, çeşit çeşit ceylan ve geyiklere tesâdüf edilir. Tedkik Hey'eti, Çin Türkistan'ının (Doğu Türkistan. MK.) güney batısında ve Rus Türkistan'ının güney batısında bulunan (Pamir-پامير) yaylalarında, dünyanın en güzel yabani koyunlarına tesâdüf etmiştir. Esâsen bunların mevcudiyeti on üçüncü asırda Asya'da seyâhat etmiş olan Marko Polo-ماركو پولو tarafından keşfedilmişti. Bu koyunların bünyeleri diğer ehliyelerden çok büyüktür. Altı asır evvel Marko Polo, bu koyunları şu suretle târif ediyor:

“Bunlar büyükçe yabani koyunlardır ki uzunlukları altı (el âyası)'dır”. Bu altı el âyasının 5 kademe müsâvî olduğunu temin edebilmektedir.

Hey'eti seferiyye bu seyâhat esnasında, pek büyük zorluklar yaşamıştır. Himalaya yollarında arabaların yürümesi mümkün olmadığı gibi birçok yerlerde ceylanlar bile geçememektedir. Katırların geçmesi için karların iyice erimesi gerekmektedir. Bunun için hey'et, yerlilerden birçok hamallar tutmuş ve eşyalarını bunlar vâsıtasıyla naklettirmiştir. Tehlikenin en büyüğü çığlarda idi. O havalide bilhassa ilkbaharda çığlar mebzûldur (boldur, çoktur). Birçok yolcular bunların altında kalarak telef olmuştur. Seyyâhlar dağlardan yükseklerle doğru çıktıkça birbirinin zıttı, iki tehlike ile karşı karşıya buluyorlardı: Ayaklarının donması; güneşin yüzlerini yakması.

4500 metre irtifa'da seyyâhlardan bir kısmının her iki ayağı da donmuştu. Nim (نيم) şeffaf buz kütleleri üzerinde parıl parıl yanan güneş şua'ları bir taraftan gözleri kamaştırdığı gibi yüzü güneş yakmasından muhafaza için mendil kollamak mecbûriyeti ha'sıl oluyordu. Tabiat, Gilgit'de ki Türkleri ervâ-ı vasıka mühendisi olarak yetiştirmiştir. Buralarda köyler, şuraya buraya (بنك بنك) serpilmiş, taş ve kerpiçten yapılmış kulübelere ibarettir. Göz alabildiğine mini mini köyler uzanır gider. Halk, durup dinlenme

bilmeyen bir âzim-î saî⁵ ile buralara su kanalları yapmışlar ve şuradan buradan sızan suları o kadar şayân-ı istifâde bir şekilde taksim etmişler ki hayret etmemek mümkün değildir. Zaten yağmuru az olan bu havalide, hayatı başka türlü kazanmak mümkün değildir.

Karakurum silsilelerinde yolcu mütemâdiyen dolambaçlı patikalardan dolaşmak mecbûriyetindedir. Bu dağlık arazide; uçurum kenarlarında tehlikeli yürüyüşlerden sonra, uzun bir inişe tesâdüf etmek için öç alıcı bir yokuş çıkılır, yeni bir geçitte dinlenmek için, dar boğazlar geçilir. Fakat yolda, seyredilen manzara o kadar güzeldir ki karlı şâhikaların azâmeti bütün bir günün yorgunluğunu telâfiye kâfi gelir.

Pamir havalisinde sık sık yaklara⁶ tesadüf edilir.(Yak-باق) bu havalide mahsus uzun tüylü bir nev'î öküzdür. Yük taşımada kullanılır. Çok dayanıklı bir hayvandır.

Kaşgar geçildikten sonra arabalar işleyebilecek yollar başlamış demektir. Buralarda kullanılan arabalar iki türlüydü:

Araba ve Mapa (مابا).

Arabalar bizim öküz arabalarına benzer. İki tekerleklidir. Beş hayvanla çekilir. Bir hayvan ortaya konur. Diğer ikisi ikişer ikişer öne koşulur.

Mapalar daha dar ve daha ufaktır. Üç hayvan tarafından çekilir. Ve arabalardan daha seridirler.

Kaşgar'dan Aksu'ya kadar seyâhat, geceleri icrâ edilir. Bir defa çöl halinde bulunan bu havalide sıcaklar dayanılmaz ve çekilmezdir. Sonra sinekler ve sivrisinekler o kadar çoktur ki, bunların hücumları gündüzleri seyâhati hemen hemen imkânsız bir hale getirir. Gündüzleri seyyahlar bizim hanlara benzeyen kervansaraylarda geçirirler. Arazi çoğu yerlerde kumluktur. Ötede bir yerde Temir Hindi-تمر هندي ağaçlarına tesadüf edilir. Aksu-أقسو nehrinde nakliyat çok defa su üzerinde yapılır. Aksu'da para değiştirmek mecbûriyeti vardır. Hindistan'dan gümüş rupiye'lerle gelen seyyahlar, Kaşgar'da

⁵ Ciddilik, say, çalışma, cehd, çaba, ciddiyet, ciddi ve mühim iş, alay ve şaka olmayıp sahihten olan iş, nehir kenarı, kıyı, yalı, alay ve şaka etmeyip işe ve söze ehemmiyet veren büyük, azim, muhakkak, gerçek, sahih, şüphesiz, son derecede olan, nihayet

⁶ Tibet sığırı (Bos grunniens), Yak olarak da bilinir, boynuzlugiller (Bovidae) familyasından Tibet ve Himalaya bölgeleri ve deMoğolistan'da bulunan uzun tüylü kamburlu bir sığır türüdür. Büyük evcil bir nüfusa ek olarak, küçük korunmasız vahşi bir yak nüfusu vardır. Evcilleri de, yabanileri de sürü hayvanlarıdır.

⁷ Temer Hindi, Hind Hurması, Arabçası : Temr Hindî, Havmer.Farsçası : Hurmay-ı Hindi,Lâtincesi : Tamar Indus Indica, Tamarin.Yetiştği yer ve çeşitleri: Asıl vatanı Hindistan'dır. Sıcak, ıl man ülkelerde daha çok yetişir. Kullanılan maddesi: Meyvesi.

bunları Kaşgar Taeli-taels⁸ ile mübadele ederler. Bunların her biri (45) kuruş kıymetindedirler.

Aksuda bu paralar geçmez. Bunların yerine (Tihvafu-تيهوافو-Tihwafu-اورومچی) Urumçi Taelleri denilen paralar kullanılır bunlardan başka imparatorluk Rusya'sının beş olan rubleleri de bu havalide çok rağbettedir. Esâsen göçebe halinde bulunan ahali kâğıt paralardan ziyade altın ve gümüş paralara rağbet etmektedir.

Seyyahlar bütün yol boyunca Türklerin misafirperverliğinden büyük bir övgüyle bahseder. Kolğozları (Kolhoz⁹) Mehmet Rahim, Rusça, Çince ve Hintçeye vâkıf bir Türk olup Amerikalıları seciye ve mâlumatındaki vesâitle çok memnun etmiştir. Hey'et-î seferinin en ziyade hayretini celp eden yön şurasıdır: Tesâdüf edilen Türkler ve Kırgızların çoğu İslam olduğu halde aralarında tek eşliliğe tesâdüf edilmesidir. İslam dininin bize Araplardan yadigâr getirdiği fena âdetin Asya'daki arkadaşlarımız arasında tahribat yapmaması bizi ne kadar memnun etse yeridir. Seyyahlar yolda tesâdüf ettikleri rüzgâr ve suyun yaydığı kurûn-ı vustaî bir şehri¹⁰ den hayretle bahsediyorlar. Yüksek geniş bir tepenin etrafına bina edilmiş eski bir şehir tasavvur edelim. Duvarları, kuleleri istikhâmat ve surlarıyla bir kurûn-ı vusta şehri. Bir tarafında geniş çam ormanları uzanmış. Bu müstâhkem şehre orta Asya'da tesâdüf edebiliriz.

Fakat bu bir şehir değildir. Büyük bir dağ üzerinde rüzgârın ve suların yaydığı etkilerden ibarettir. Tabiatın bu iki kuvvetli unsuru bu tepedeki kayaların köşesini ve nispeten yumuşak kısımlarını o suretle (*orijinal metinde bu kısımda yazı yok çünkü yırtılmış*) ..¹¹... şeder ki bunun orta devir mahsûlü bir şehir (*orijinal metinde bu kısımda yazı yok çünkü yırtılmış*) ..¹²...sı meydana çıkmıştır. Dağın bir cephesinden (*orijinal metinde bu kısımda yazı yok çünkü yırtılmış*) ...¹³ ...lığı zaman ve kayalar, sık bir çam ormanı manzarası arz eder.

⁸ Tael, Tayvan, Hong Kong ve Güneydoğu Asya'da kullanılan para birimi.

⁹ Kollektivnoye hozyaystvo (kolektif tarımcılık) kelimesinin kısaltılmış halidir. Çoğulu kolkhozidir. SSCB'nde tarım sektöründe örgütlenen "kollektif tarımla" uğraşan birlikler olarak tanımlanırlar.

¹⁰ Kurun - vusta, Orta çağlar anlamına gelir. İlkçağ ile 1453 ya da 1492'de başladığı varsayılan yeniçağ arasında kalan zaman kesimi. Moyen age - Middle ages.

¹¹ Bu kısım orijinal metinde yıpranıp görünmediğinden noktalı gösterilmiştir (bir veya iki kelimedir).

¹² Bu kısım orijinal metinde yıpranıp görünmediğinden noktalı gösterilmiştir (bir veya iki kelimedir).

¹³ Bu kısım orijinal metinde yıpranıp görünmediğinden noktalı gösterilmiştir (bir veya iki kelimedir).

Seyyahlar muhtelif yerlerde Moğolların hücumlarına mâruz kalmışlardır. Zaten Moğollar o havalide çapulculukla geçimlerini temin ederler, bu havalie Bolşeviklik¹⁴ o kadar te'sir edememiştir. Ahali çalışkan olup, kendi halindedir. Her türlü siyasi sergüzeşt ve entrikalardan uzak yaşamayı şîâr edinmiştir. Bahse nihayet vermeden önce keşifler sayesinde meşhûr olan (Turfan) hakkında biraz mâlumat vermek isterim. Turfan Havalisi dünyanın en alçak yerlerinden ikincisini teşkil eder. Bunlardan birincisi Filistin'de yerleşir. Deniz denilen (بحر لوط-Bâhr'ı-Lut) vadisidir. Turfan Vadisi'nde en münhât (alçak-aşağı) deniz sathından 980 adım aşağıdadır. Buradan şimale doğru doğruya gidilirse Turfan şehrine tesâdüf edilir. Alçaktaki sahanın sonlarına doğru birçok kuyulara rastlanır. Bu kuyular takrîben (50) adım derinliktedir. İçlerindeki sular acı olmayıp içmeye uygundur. Demek ki satıhta kolay mevâd-ı hâvî olan toprak aşağılara inildikçe değişmektedir. Alçaktaki sahanın aşağı kısmında acı suyu havi bir göl vardır ki hiçbir yere dökülmez. Güneşin harareti altında yazın kurur gider.

Türkistan Çininde dağlar arasındaki boğazların manzaraları hakikaten muhteşemdir. 20.000-25.000 metre yüksekliğinde yalçın dağların arasında uzanıp giden bu geçitler, bilhassa, karlı yamaçlarıyla tabiatın güzellik sanatının şah eserlerindedir. Heleğasiyeler-هلهغ لاسيه (Cemudiye-buzullar-eisberg) bu mntıkadaki orijinal manzaralara ayrı bir güzellik vermektedir. Hunza-هونزا¹⁵ boğazı en güzel numuneleri cemâhir-î mütâhidde Amerika'da (Amerika Birleşik Devletleri) bulunan, kanyonlarla uzanmaktadır. Derin ve kuvvetli sular, yataklarını aşındıra aşındıra, iki taraflarında tabaka tabaka yükselen ve uzandıkça başka başka manzaralar gösteren yüksek setler yapmışlardır ki bunların hey'et-î mecmuâsı bu kanyonları teşkil ediyordu. Yaz musonunda köpürerek akan coşkun sular, boğazı geçilmez bir hale getirir. Boğazın yukarısındaki korkunç uçurumlar, nihayet noktalarında Şeytan Manzaraları denilen etkilerin mahsûlü şekiller arz etmektedir. Çin Türkistan'ın birçok nehirleri dar ve akıcıdır. Dipleri, büyük çakılları ve çakmak taşlarıyla aşına aşına çok keskin girinti ve çıkıntıları hâsıl etmiştir ki, bunlarla çıplak ayakla geçmek çok güçtür. Kaşgar'ın güneyinde bulunan Gez-گز şehri yaz selle-ri esnasında geçmek mümkün değildir. Keşmir'den Kaşgar'a gitmek isteyenler yedi ge-

¹⁴ Bolşevik, çoğunluktan yana anlamına gelen Rusça kelime, 1903 yılında düzenlenen Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin İkinci Kongresi'nde Vladimir Lenin ve Julius Martov arasında yeni kurulmakta olan partinin üyelik tanımı üzerine başlayan görüş ayrılığı sonucu yaşanan ayrışmadaki taraflardan Lenin yanlısı grup. Kongrede Lenin yanlıları çoğunlukta olduğu için Rusça çoğunluk anlamına gelen Bolşevik olarak, azınlıktaki Martov yanlıları da Menşevik olarak adlandırılacaktır. Kongreden sonra iki taraf arasında birleşme girişimleri olsa da birleşme gerçekleşmeyecek ve 1912 yılında kesin ayırım yaşanacaktır. Bolşevikler Ekim Devrimi ile iktidarı alacaklar ve Sovyetler Birliği'ni kuracaklardır.

¹⁵ The Hunza (Burushaski: ہنزہ, Urdu: ہنزہ) (Pakistan'ın Baltistan ilindeki vadiye yerleşmiş yer ismi- Gilgit.

çitli bir dağ yolunu takip mecburîyetinde kalır. Himalaya ve Karakurum dağlarının Kâbil (كابل) ve Merv kısımlarında, Ural ahalisince (Tat) denilen, bir tür katır kullanılır ki ilkbaharda, geçitleri kapayan, karlar üzerinde, yolculara büyük hizmetler görür. Yaklarda bu büyük dağlık arazide yük taşımakta kullanılıyor ise de bunların menşei Pamir yaylası havalisi değildir. Bu hayvanlara ilk defa, Tibet-تبت'te, vahşi bir halde tesâdüf edilmiştir. Bununla beraber bunlar Pamir köylüleri için bir servet teşkil eder. Türkistan'daki Kırgız köylüleri uzun kollu pamuktan yapılmış bir tür hırka giyerler. Hayvanlardan elde edilen yünler Rusya'ya gönderilip satıldığı için, Türkistan ahalîsi elbiselerini, daha ziyade pamuktan yapmaktadır. Kırgızların kullandıkları çadırların kurulması şu şekildedir:

Önce tahta direklerden, vahşi hayvanların kafesi şeklinde bir çerçeve yapılır. Bunun yukarı kısmında baca makamında, boş bir yer bırakılır. Bu çerçevenin üzeri kıldan yapılmış çadır bezleriyle örtülür. Çadırların zemini kıymetli halılarla tanzim edilir. Kenarlara, çok defa, yünden örülmüş büyük (Hurç)lar içerisinde zahireler konulur. Ocak makamında olan ortadaki çukurda tezek yakılır. Zengin çadırlarında, duvarlar işlenmiş süslenmiştir.

Kırgızlar'ın mandaları nakil vâsıtası olarak kullanmaları çok şaşırtıcıdır. Bu hayvanların burun deliklerine bir halka geçirilir. Bunlara rapt edilen yular vâsıtasıyla, Kırgızlar, altlarındaki mandaları idare ederler. Bu vâsıtaya, daha ziyade daha kısa mesâfelerde müracaat edilir. Tienşan dağlarında, Göksu havalisinde yaşayan İllik-ایلیک denilen bir tür geyik vardır ki ormanlarda ve fundalık yerlerde bulunur. Bir şeyden korktuğu zaman köpek sedasına benzer bir sesle haykırır. Uzun bacaklarıyla, harikulâde bir sür'ate sahiptir.

Türkistan'da kullanılan değirmenler taştandır ve su kuvvetiyle çalıştırılır. Sular değirmenin altındaki dar bir delikten, şiddetle akar. Bu deliğin karşısında alt taraf şeklinde bütünleşmiş taştan bir sütun vardır. Bu çarklar suların tazyikiyle dönmeye başlar, sütunun yukarısına merbut bulunan ağız taşı da döndürür. Bu süratle buğdaylar ezilerek un haline getirilir.

Orta Asya hakkında kâfi derecede bilgimiz yoktur. Dedelerimizin asırlarca evvel yaşadıkları bu anayurt hakkında elimize geçen ma'lumatı fırsat düştükçe (Hayat) sütunlarında karelerimize takdim edeceğiz. Bu yerlerde derç edilen resimler Türkistan Çini'ne giden (New-York Coğrafya-î Tabîi Müzesinin Orta Asya Hey'et-i Seferîyyesi) ile ona katılan hey'etler tarafından alınmış fotoğraflardan geçirilmiştir. Tarih, arayan ve bulan

kollarını, mazinin karanlıklarına doğru daldıkça coğrafyada bütin dünyada gezilmemiş ve görülmemiş bir yer bırakılmamaya çalışıyor. Bizden bu mâlumat arasında Türklerin tarihi hakkında, Türklerle meskûn dâireler hakkında bilinenleri çoğaltmakla geri durmayalım.